

Chloupek, Jan

Nářeční věta a hlediska její interpretace

In: *Otázky slovanské syntaxe. II, Sborník symposia "Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj"*, Brno 20.-22.10.1966. Bauer, Jaroslav (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 123-128

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120054>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

NÁŘEČNÍ VĚTA A HLEDISKA JEJÍ INTERPRETACE

Současné úsilí o exaktní metody při studiu syntaktické stavby jazyka je podmíněno nejen rozvojem nových nauk — mám tu například na mysli teorii informace —, ale též nynějším stavem poznání jazyka, nynějším stavem jazykovědy. Předmětem moderní lingvistiky zůstává samozřejmě jazyk, jehož materiálová stránka by měla být dobře známa: deduktivním postupem lze pak odhalit zákonitosti, které jsme v době dílčích materiálových analýz ještě netušili (např. ta nebo ona transformační pravidla).

Dialektologie si počíná jinak. Postupuje induktivně — soustřeďuje se na doklad. Po zvládnutí jistých technických potíží přistupuje nyní takto i ke zkoumání syntaxe, zvláště pak syntaxe větné. Stěží lze předpokládat, že by v době, kdy syntax dialektů známe jen povrchně, postačilo pro postihu syntaxe nějakého dialektu konstatování jako: „V dialektu platí transformační pravidla spisovného jazyka 2, 4, 6, 8 ...“. S malou chutí by dialektolog analyzoval větný typ *dědeček mnoho věděl*, protože o něm pochybuje jako o větném dokladu. Specifičnost syntaktické analýzy dialektu je tedy v tom, že vychází z dokladu, doprovázeného údajem o lokalizaci, což ovšem nijak nevylučuje snahu o postihu typu, modelu a stanovení vzorce, schématu i v nářeční syntaxi. Uvedená věta sice v nářečí možná je, ale jako doklad, jako konkrétní výpověď, bychom ji zachytili nejspíše takto: *jo milý pane, naši dědeček, však už jsou na pravdě boží, ten věděl, to mi věřte, ten toho věděl, jenomže...* Ze srovnání naší „věty — typu“ s „větou — dokladem“ vyplývá, že shody se tu týkají základních kvalit strukturních, rozdily pak vyplývají ze způsobu realizace a z faktorů promluvových a stylistických u věty — dokladu. Takové strukturní shody lze tuším předpokládat u všech útvarů národního jazyka, ba i mezi jazyky typologicky příbuznými. Jejich přílišné zdůrazňování vede k popírání specifičnosti nářeční syntaxe a jeho výsledkem je též zanedbávání syntaktického výzkumu dialektů. (Strukturní odchylky stačovalo potom zpracovat v nářečních monografiích ve formě obvyklých „Poznámek k syntaxi“ — ač třeba jiné disciplíny z dobrého důvodu pouze diferencně zpracovány nebyly).

Jak ve skladbě spisovné, tak i nářeční je nejdůležitějším pojmem věta, nechceme-li přestat u předložkových vazeb, spojek, pádových atrakcí atp. Dialektolog ji zachytí při terénním průzkumu v konkrétní podobě výpovědní, jako zachycuje doklady fonetickofonologické, morfologické, lexikální a slovo-tvorné. Pozdější analýza nářeční věty, má-li být všestranná, vyžaduje, aby byl respektován komplexní ráz dialektu jako jazykového útvaru; teu se právě při rozboru skladebném projevuje velmi zřetelně. Je dán specifickými kvalitami strukturními, způsobem realizace promluvy, stálými faktory pro-

mluvovými a různými okolnostmi historiolingvistickými, sociolingvistickými a psycholingvistickými. Jak se obráží v nářeční větě? Odpověď formulujeme v několika tezích:

1. Nářeční věta je přísně strukturní, ale nekompaktní

Jiná formulace této teze by zněla: nářeční věta má tuhou normu, ale uvolněnou organizaci. Přitom normou věty rozumíme relativně ustálenou vnitřní vázanost jejích složek (syntagmat, částí), organizací pak výstavbu věty v průběhu řeči, způsob uspořádání složek, způsob spájení složek v celek.

Každý dialekt má vlastní syntaktickou strukturu: pojetí různých odchylek ve struktuře zdá se mi neslučitelné s pojmem dialekt. Ovšem určitý typ syntaktické struktury může sloužit několika dialektům. Tento zdánlivě samozřejmý vývod má objasnit, proč se v syntaktickém pojednání můžeme setkat u téhož jevu s různými podobami fonetickofonologickými a morfologickými: ryzejší metodou však je, zkoumat syntax do hloubky jen v jednom místě nebo na oblasti s jednotným nářečím. Jinak se vydáme v nebezpečí, že po obsáhlém průzkumu zjistíme v syntaxi shody, které jsme mohli zjistit už na podkladě sond na okraji zkoumaného území. (Ani pro český jazykový atlas se nepatrá po syntaktických jevech v síti tak husté jako při jevech ostatních.) Kdo zná tuhou, invariabilní nářeční normu hláskovou a tvarovou, sotva bude mít pochybnost o tom, že podobné přísné zákonitosti ovládají i nářeční větu; měla by o nich přinést svědectví každá nářeční skladba.

Při výzkumu syntaxe ustupují poněkud do pozadí problémy jazykového zeměpisu: je to především proto, že se dialekty po stránce syntaktické neliší mezi sebou tou mírou, jak to známe z fonologie a morfologie. Kromě toho se tu vynořuje otázka „ztotožnění dokladů“, ztížená možnost pracovní abstrakce a omezené možnosti excerptce, a tedy i komplikace při případném vedení izoglos. Přesto nelze o jisté diferenciaci i v rámci jednoho jazyka pochybovat. Z toho důvodu není ani možné podat zde přehled typů české nářeční věty. Zato je možno aspoň upozornit na větné typy, které pozornosti beze sporu zasluhují:

U samostatných zjišťovacích otázek typy s částicemi (*jestli, zdáž, -li* atp.); typy vět vyjadřujících děje bezagentní nebo chápané bezagentně (tj. věty „s činitelem všeobecným nebo neurčitým“); typy vět s pošinutím mluvnické osoby (při emocionálním vyjadřování); typy vět s pasívní perspektivou; konkurence vět slovesných a neslovesných; věty citoslovesné (typy: vrabec fř, vrabec udělal fř, vrabec ufrnkl); věty kontaktové (s vokativem, s predikativním slovesem v 2. os., např.: *vidíš, a mně jsi to neřekl* nebo *a on, věřte nebo nevěřte, byl bez hlavy* atp.).

Uvolněná organizace větné výpovědi má příčin několik: je to jednak možnost středového postavení jádra výpovědi a sukcesivní dodávání významově nezávažných a formálních částí věty (bez pauzy), jednak opakování, další rozvádění nebo specifikování jádra výpovědi (po neukončené pauze); dále osamostatňování větných členů (vytýkání před větou); petrifikované zbytky staré organizace věty nebo souvětí (např. *mají chalupu konec dědiny*); vyšinutí z vazby, apoziopce atp. Nadto se tu projevují různé deformace věty podmínené přímo zvyklostmi mluvčího. Vcelku pak vzniká při analýze dojem rozkouskovanosti takové věty, ba někdy i pochybnost o existenci mluvené věty

vůbec. Např. velmi nekompatně působí výpověď: (po tech prosách nic nebude;) naše na lókách, taky povídají, že je špatny. Avšak Jiří Malovaný, jehož příklad je tu citován, vysvětlil před pětadesáti lety sklad věty takto: „Slovo, na kterém bývá ve větě vedlejší důraz, dává se, pokud možno, do popředí, obyčejně před spojku, někdy i dosti daleko do věty hlavní (ČMM 23, 1899, s. 45; citovaná *Skladba nářečí císařovského* vyniká tím, jak její autor odkrývá vyjadřovací paralely mezi spisovnými a nářečními typy i u syntaktických jevů se zdánlivě vzdálenými souvislostmi: specifičnost nářeční struktury objevuje se tak přesto, že i ona je strukturou češtiny).

2. Nářeční věta je realizována ve formě mluvené

Z tohoto faktu zajisté vyplývá metodický požadavek, aby byl syntaktický rozbor (aspoň v budoucnu) spojován s rozбором větné melodie. Teoreticky je ovšem možné obhajovat dělbu práce: syntaktik by se potom spokojil s excerpací transkribovaných dokladů a s jejich výkladem. (Nejinak využívají záznamů z mluvené řeči i mluvnice jazyka spisovného.)

Neexistence psané (tj. primárně psané) nářeční věty činí nemožným využívat základního stylistického protikladu psanost — mluvenost. Nářeční věta nese všechny znaky vyjadřování mluveného.

Po stránce intonační se nářeční věty (nutno připomenout: větné výpovědi, tj. věty — doklady) dělí na uzavřené (oběma základními druhy kadence) a neuzavřené, tj. nedokončené, přerušené, respektive neúplně slyšené nebo neúplně zachycené. Doklady prvního druhu poskytují více poučení o strukturní stránce věty a o vztazích uvnitř věty i mezi větami; jejich interpretace nás přivede k závěrům nadindividuální platnosti; zato jejich převaha v nářeční skladbě vyvolává dojem její „úcesanosti“. Doklady druhé skupiny svědčí o specifičnosti mluveného jazyka, ale nadto mohou se v nich projevovat individuální návyky a schopnosti a správné zobecnění je zde velmi obtížné.

Větný přízvuk umožňuje kladení jádra výpovědi do středového postavení; základové části výpovědi se pak k tomuto jádru připínají; na konci věty se mohou dodávat dokonce i formální části věty. Vedle toho se při promyšlené výstavbě věty může kontextové členění řídit týmiž principy jako ve spisovném jazyce. Přejít mezi důrazem a větným přízvukem jádra výpovědi je neznamenný, jsou tedy nezřetelné hranice mezi objektivním a subjektivním slovoledem.

Mluvená realizace věty jako ekonomičtější usnadňuje opakování vět a jejich částí a pleonastické vyjadřování vůbec.

3. Nářeční věta je součástí kontextu

V souvislosti s kontextem by měla být také interpretována. Není znám nějaký „metadialekt“, kde by se jako příklady objevily věty bez kontextu. S naší tezí souvisí metodický požadavek, aby byl s každým dokladem zaznamenáván i kontext situační nebo jazykový. (Nezbytné je to např. u asyntaktických dokladů souvětných.) Bez kontextu jsou při známých případech syntaktické homonymie teze rozboru apodiktické.

Nářeční věta je součástí dialogu nebo monologu.

Věta z dialogu je součástí situačního kontextu v němž vzniká. Oslovuje

posluchače, apeluje na něho, provokuje ho k vyjádření stanoviska (věty s vokativem, věty žádací, věty tázací) nebo mu něco sděluje, vybízejíc ho k jednání nepřimo.

Věta z monologu je součástí jazykového kontextu a spoluvytváří druhotnou situaci vedle situace prvotní (základní), za které vzniká. Relativní ucelenost druhotné situace postuluje jisté stylizační úsilí, formulační perspektivu a hůře snáší improvizaci.

Věty užitě k přechodu ze situace druhotné k prvotní (základní) jsou většinou apelového (např. *kolik jich bylo, to se už ode mne nedozvíte, ale nebojte se, vlk je nesežral*) nebo emocionálního (např. *to nevím, když já mám tu hlavu starou!*) rázu.

V monologu i v dialogu se vyskytují věty přenášené ze situace starší do novější, a to formou tzv. řeči nepřímé nebo přímé.

Uvozovací prostředky jsou v nářečí jednodušší než ve spisovném jazyce. Tzv. polopřímá řeč má v dialektu spíše ráz vyšňutí z vazby s výrazným využitím melodie a dynamiky řeči než zamýšleného stylizačního prostředku; vyskytuje se však velmi hojně.

O elipse má smysl mluvit jen u vět v kontextu jazykovém. V kontextu situačním se jistá úspornost předpokládá sama sebou: neeliptičnost by tu byla redundancí. (Stejně tak se nemluví např. o elipse spojky u parataktického vyjádření subordičního vztahu.) Je žádoucí odlišovat elipsu příležitostnou od ustálené.

4. Výstavba nářeční věty je lineární

Príslušník nářečí svou větu „nastavuje“ (Ertl) podle toho, jak se vyvíjí situační kontext (viz výše). Tato — výstavba věty potom působí dojemem neustálé improvizace. Cílevědomá perspektivní výstavba se může uplatnit spíše až v celkovém jazykovém projevu, např. při vypravování. I v tom případě však lineární postup děje potlačuje rozvinutější nebo jemnější vztahy subordinační. (Typickým příkladem lineární výstavby jsou ta parataktická souvětí, která postrádají znaků skutečné myšlenkové koordinace.)

5. Typy nářečních vět se ustálily živelným vývojem

Mnohých nářečních vět může být využito jako dokladů pro historickou skladbu (srov. metodické postuláty Jar. Bauera, nejnověji formulované v příspěvku *K vývoji základních typů vět v českém jazyce*, *Slavia* 35, 1966, s. 357 — [zvl.] 364). Cenným rysem nářečního dokladu je nepochybně to, že se jako typ vyvíjel spontánně, nikoli racionálně, nikoli po autoritativních zásazích. Při kvalitativním rozboru je dosti obtížné určit v konkrétním dialektu archaismy nebo inovace: ke známé dlouhodobé koexistenci syntaktických typů mladších a starších (Havránek) přistupují ještě jevy, které mohly vzniknout v dávné minulosti, avšak stejně tak v přítomnosti za podobných podmínek a okolností (ty jsou představovány např. nedostatkem psané kulturní tradice) jak ve starém jazyce, tak v současném dialektu. Proto je třeba být při analýze velmi opatrný. Zato lze průkazně usuzovat na poměry ve starém jazyce podle frekvence jevu v dnešních nářečích (srov. např. frekvenci genitivu záporového v archaických nářečích na východní Moravě).

7. Některé typy nářečních vět obrážejí staré způsoby myšlení

Na mluvnickém skladu nářeční věty lze ukázat, jak se v jazykové formě udržují starší způsoby myšlení. Např. velmi rozmanité jsou hojně zastoupené typy vět, v nichž se vyjadřuje děj s neurčitým činitelem neosobním (většinou bez zájmena *to*), např. *silnici roztrhalo* (jde zde o dosti výrazný typ s akuzativním předmětem „stavovým“). Starší mluvnické se shodují v tom, že se těchto větných typů užívá při líčení pohrom nebo zjevů nepochopitelných a dokonce tabuových. Avšak dnešnímu příslušníku dialektu bývá činitel děje zpravidla zcela zřejmý (v našem příkladě mraz). Je žádoucí přísně rozlišovat podmínky vzniku větného typu a jeho dnešní automatické přetrvávání.

Vyjádření konkrétního činitele není obvyklé ani u typu *koupilo se jalůvka*, který je ve východomoravských nářečích jednočlenný, jak to ukazuje nekongruence slovesa. Rovněž u typu *ráno bylo káva* je podmět zastřen. Výklad těchto konstrukcí bývá několikery: obecný způsob vyšínutí z vazby jakoby při vypočítávání (*koupilo se: ... bylo: ...*), starý strukturní typ (srov. polské a staroruské dialekty), analogie podle konstrukcí s genitivem záporovým (*nekupovalo se krav, nebylo kávy*). V každém případě se v jednočlennosti těchto typů jeví tendence postihnout všeobecnost jevů a snaha po gnómičném, obecně platném, zohecněném vyjadřování.

8. Některé nářeční věty vyjadřují automatickou reakci

Situace, které nářeční mluvčí prožívají, namnoze se opakují. Témata jejich rozhovorů i vyprávění jsou vcelku omezena. Nepřekvapuje, jestliže stejné nebo podobné okolnosti a v podstatě stejné zájmy mluvčích vyvolávají stejnou nebo podobnou jazykovou reakci. Proto se především nářeční projevy vyznačují větší mírou automatizace vyjadřování. Např. přijde-li řeč na zeměleho, slyšíme zpravidla: *však už je na pravdě boží!* nebo *dej mu pánbůh věčnou slávu*. Při vybidnutí k vyprávění omlouvají se občané: *ale když já už mám tu hlavu starou!* Připomeňme si dále rčení obvyklá při kýchnutí, různá přirovnání (*hluchý jak pařez*), vložené věty s platností omezovací (*kdyby měl peníze, jakože nemá, ...*), pozdravy, kletby, požeňání při loučení atp.

Analýza těchto vět se obírá především jejich sémantickou stránkou. Avšak automatizace proniká i do vlastní syntaxe dialektu, je pouze třeba ji odkrýt. To se daří J. Malovanému v citované jeho studii, srov. např.: „Způsob a míra udávají se tím, že se vysloví jejich účinek: Vincek umí zpívat, že není možná (velmi krásně); — ten se ho naproseř, že nebělo možná; — to tam bělo pěkného křiti, že nebělo možná. Řčení toto jest velmi oblíbeno.“(!)

9. Nářeční větné typy se při vývoji nářečí v interdialektu v podstatě zachovávají

V interdialektu zanikají pouze ty typy, které jsou i z nářečního hlediska přežívající archaismy. Mladá generace vlivem školního vzdělání těchto typů užívá méně a méně. Některé spojky a částice zanikají jako lexikální jednotky pro výraznou spjatost s místním nářečím, aniž ovšem zaniká potřeba syntaktických konstrukcí, v nichž se jich užívalo. Tradiční spojky lokálního nářečí jsou pak nahrazovány spojkami z obecného jazyka, řidčeji (a tu namnoze ne

s plným porozuměním) z jazyka spisovného. Toto nahrazování není v podstatě proces syntaktický, ale lexikální. K ojedinělým změnám syntaktické vazby vedou též změněné poměry společenské (např. na Moravě ustupuje tzv. „plurál úcty“).

Naopak velmi houževnatě se udržují syntaktické konstrukce, pro něž hledá mluvčí ve spisovném jazyce ekvivalenty jen obtížně (např. navazovací prostředky); dále pak ty syntaktické prostředky, které existují ve spisovném jazyce v jiném funkčním využití a jejichž nespisovnost nebo specificky nářeční omezení jsou pro mluvčího málo markantní (např. spojka *jak* ve významu spisovné spojky *jakmile* nebo *jestliže* nebo jmenné věty v souvětí, např. *jsou to dobré auta a malá spotřeba*). Stav v dialektu podporuje při projevech usilujících o spisovnost frekvenci jednoho z několika konkurujících prostředků spisovných (ze známých důvodů je nejednou volen právě prostředek odlišný od nářečního).

Závěr. Interpretací větného dokladu z hlediska strukturního zařadíme jej jednak podle syntagmaticko-predikační stavby, jednak podle modality. Interpretací reprezentativního materiálu přispějeme k postižení specifičnosti nářeční skladby mezi různými strukturními útvary národního jazyka.

Interpretací větného dokladu z hlediska promluveného doplníme poznání syntagmaticko-predikační stavby řešením případů syntaktické homonymie, někdy objasníme příčinu strukturních vztahů, téměř vždy příčinu frekvenčních poměrů. Celkový stav prozradí obecné rysy nářeční skladby jako skladby mluveného jazyka (ve srovnání s jazykem psaným). Z tohoto hlediska je možno hovořit o „větě mluvené“. Interpretace dokladů podle promluvových faktorů je obdobou stylistického rozboru spisovného jazyka.

Interpretací větného dokladu z hlediska historiolingvistického připravujeme materiál pro historickou skladbu jazyka. Sociolingvistické stanovisko se uplatňuje v hodnocení současných vývojových změn souvisících s přeměnou tradičního teritoriálního dialektu v interdialekt. Psycholingvistika by pomohla odkrývat vztahy mezi starší jazykovou formou a jejími novými myšlenkovými obsahy.